

**TÜRKİYE SERBEST BÖLGELERİNİN KÜMELEME ANALİZİ İLE
KARŞILAŞTIRILMASI****Tuğçe DANACI¹
O. Murat KOÇTÜRK²****ÖZ**

Uluslararası ticaret işlemlerinin artmasına bağlı olarak ülkeler, gümrük işlem ve süreleri ile gümrük vergilerini en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda bölgesel entegrasyonlar ve serbest ticaret anlaşmaları yapılmakta aynı zamanda ülke içindeki serbest bölgelerin önemi giderek artmaktadır. Serbest bölgeler ülkenin siyasi sınırları içinde yer almasına karşın ülkenin diğer kısımlarından fiziki olarak ayrılan ve dış ticaret işlemlerinde istisna ve muafiyet tanınan bölgelerdir. Türkiye’de 19 adet serbest bölge bulunmaktadır. Başta gümrük vergisi istisnası olmak üzere birçok avantaja sahip bu bölgelerde üretim, alım-satım, montaj, depolama gibi faaliyetler sürdürülmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de bulunan serbest bölgelere ait dış ticaret hacmi, istihdam, kuruluş alanı ve faaliyet gösteren işletme sayıları ile ilgili veriler kullanılarak, Türkiye’deki serbest bölgelerin benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’de faaliyet gösteren serbest bölgelere ait bu değişkenler hiyerarşik kümeleme analizi ile incelenmiştir. Ayrıca dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak her bir serbest bölgenin alan ve işgücü verimlilikleri hesaplanmıştır. Analiz sonunda serbest bölgeler dört kümeye ayrılmıştır. Ege Serbest Bölgesi analizde yer alan değişkenler kapsamında diğer serbest bölgelere göre daha büyük farklılık göstererek tek başına bir küme oluşturmuştur. Bunun yanında Bursa ve Mersin serbest bölgeleri ikinci; Avrupa, İstanbul Endüstri ve Ticaret, Kayseri ve Antalya serbest bölgeleri üçüncü; Adana-Yumurtalık, Tübitak Mam Teknoloji, Kocaeli, İzmir, İstanbul Atatürk Havalimanı (AHL), İstanbul Trakya, Samsun, Denizli, Gaziantep serbest bölgeleri ise dördüncü ve son kümeyi oluşturmuştur. Rize, Trabzon ve Mardin Serbest bölgeleri ise faaliyette bulunan işletme sayıları 5'ten az ve dış ticaret hacimleri düşük olduğu için analizden çıkarılmışlardır.

Anahtar kelimeler: Serbest Bölgeler, Dış Ticaret, İthalat, İhracat

¹ Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Uluslararası Ticaret Bölümü, Arş. Gör. Tuğçe Danacı, mail: tugce.danaci@cbu.edu.tr

² Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Uluslararası Ticaret Bölümü, Prof. Dr. O. Murat Koçtürk, mail: murat.koçturk@cbu.edu.tr

COMPARISON OF TURKISH FREE TRADE ZONES WITH CLUSTERING ANALYSIS

ABSTRACT

Countries aim to minimize the customs procedures, periods and customs duties due to the increase of international trade transactions. To this end, regional integrations and free trade agreements are made, and the importance of free zones within the country is also increasing. Free zones are regions that are physically separated from other parts of the country, although they are located within the political boundaries of the country and are granted exemptions and immunities in foreign trade transactions. There are 19 free zones in Turkey. Activities such as production, buying and selling, assembly and storage are carried out in these regions which have many advantages particularly in terms of the exception of customs duties. In this study, it is aimed to reveal the similarities and differences of free trade zones in Turkey by using data regarding foreign trade volume, employment, establishment area and number of firms operating in free zones in Turkey. In this respect, these variables belonging to the free zones operating in Turkey are examined by hierarchical clustering analysis. In addition, area and labor productivity of each free zone is calculated by using foreign trade statistics. At the end of the analysis, the free zones are separated into four clusters. Aegean Free Zone has formed a cluster alone, with greater variance compared to other free zones within the scope of the variables included in the analysis. Besides, Bursa and Mersin free zones constitute the second; Europe, Istanbul Industry and Commerce, Kayseri and Antalya free zones constitute the third; Adana-Yumurtalık, Tubitak Mam Technology, Kocaeli, İzmir, Istanbul Atatürk Airport (AHL), Istanbul Trakya, Samsun, Denizli, Gaziantep free zones constitute the fourth and final cluster. Rize, Trabzon and Mardin Free zones are excluded from the analysis because they have less than 5 operating enterprises and low volume of foreign trade.

Key words: Free Trade Zones, Foreign Trade, Import, Export

I. GİRİŞ

Farklı tanımlara sahip olan Serbest Bölgeler (free zone) dünyanın birçok yerinde bir ülkenin siyasi sınırları içerisinde yer alan ancak o ülkenin gümrük sınırları dışında kalan, gümrük işlem ve vergilerinin kısmen veya tamamen uygulanmadığı, genellikle uluslararası liman veya havaalanlarına yakın kurulan, teknoloji parkı,

transit yükleme merkezi veya antrepo özelliği gösteren "belirli alanlar" olarak tanımlanmaktadır (Atik, 1998:1).

Serbest bölgeler Brüksel'de imzalanan *Gümrük İşlemlerinin Basitleştirilmesi ve Uyumlu Hale Getirilmesi İçin Uluslararası Anlaşma* (International Convention on The Simplification and Harmonization of Customs Procedures) kapsamında "bir ülkenin topraklarının bir parçası olan fakat o bölgeye yapılacak ithalat işlemlerinde vergi ve resimler konusunda söz konusu ülkenin gümrük alanı dışında sayılan ve ithal mallarının gümrük kontrolüne tabi tutulmayan bölgeler" olarak ifade edilmiştir (Akyürek, 1983:9).

Türkiye'de ise serbest bölgeler "fiziki olarak ülkenin diğer bölgelerinden ayrılan, ülkedeki ticari, mali ve iktisadi konulardaki hukuki ve idari düzenlemelerin kısmen veya tamamen uygulanmadığı, sınai ve ticari faaliyetlerde daha kapsamlı teşviklerin yer aldığı bölgeler" olarak bilinmektedir (Ekonomi Bakanlığı, www.ekonomi.gov.tr, 15.06.2016).

Yukarıda açıklanan tanımlardan yola çıkarak dünyada ve Türkiye'de faaliyet gösteren serbest bölgelerin ortak özellikleri, 1- siyasi sınırlar içinde yer almak, 2- fiziki olarak ülkenin diğer kısımlarından ayrılmak, 3- dış ticaret işlemlerinin kısmen veya tamamen uygulanmaması, 4- başta vergiler olmak üzere birçok konuda teşvik ve muafiyetlerin tanınması olarak özetlenebilir.

Dünyada ilk serbest bölge örnekleri Yunanistan'ın Pire ve Challis limanlarıdır ancak günümüz serbest bölgelerine benzer yapılar 18. yüzyılda Gibraltar Adası (1704) ile kendini göstermeye başlamış, bunu Singapur (1819) ve Hong Kong'da (1842) faaliyet gösteren yapılar izlemiş, 1929 dünya ekonomik krizinden sonra ise önemleri giderek artarak, hem Amerika'da hem de Avrupa'da serbest bölgeler kurulmaya başlamıştır (Atik, 1998:1). 1950'li yıllardan sonra ise ithal ikameci sanayileşme politikaları yerini ihracata bırakarak serbest bölge uygulamalarının genişletilmesine zemin hazırlamıştır (Afşar, 2012:367).

Türkçe literatürde serbest bölgeler ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde ağırlıklı olarak serbest bölgelerin ekonomik etkilerinin araştırıldığı teorik ve uygulamaya yönelik çalışmalar karşımıza çıkmaktadır.

Kibritçioğlu (1997) konu ile ilgili yapmış olduğu çalışmada, serbest bölgelerin makroekonomik etkilerini incelemiş, serbest bölgelerin yalnızca gelişmekte olan ülkelerde kurulmadığı; ancak gelişmekte olan ülkelerde bölgesel kalkınmada ve işsizliği azaltmada önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır. Üçışık (1998)

çalışmasıyla Türkiye'deki serbest bölgeleri tarihsel süreç içinde ele alarak bu bölgeleri avantajları ve dış ticaret hacimleri bakımından değerlendirmiştir. Hava (1999) serbest bölgeleri ve Ege Serbest Bölgesi'ni değerlendirdiği çalışmasında Türkiye'nin serbest bölge uygulamalarında geç kalmasının önemli bir kayıp, Türkiye'de serbest bölgelerin kurulmasının ise olumlu bir gelişme olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca söz konusu çalışmada Ege Serbest Bölgesi'nin başarısının artması için Türkiye'deki politik ve ekonomik istikrarsızlığın giderilmesi gerektiğine işaret edilirken, Ege Serbest Bölgesi'nin çevresinde yan sanayinin gelişeceği ve teknoloji transferinin gerçekleşeceği öngörülmüştür. Serbest bölgelerin makroekonomik etkilerinin incelendiği bir diğer çalışma da Akal (2002) tarafından yapılmıştır. Söz konusu çalışmada serbest bölgelerin ülkelerin dış satımlarını arttırdığı ancak yurt içi sanayiye rakip olma, kaçakçılık, tekelleşme, yatırımların dengesiz dağılımı, sosyal yapının bozulması ve ücret eşitsizliğinin artması gibi birçok olumsuz etkilere neden olacağına işaret edilmiştir. Karaduman ve Yıldız (2002) serbest bölge uygulamalarının dış ticarete ve yabancı sermayeye katkıları konulu nitel çalışmalarında, serbest bölgeleri, kuruluş amaçları, ülke ekonomisine etkileri ve dış ticaretteki yerleri açısından analiz etmiştir. Orhan (2003) çalışmasında dünyada ve Türkiye'de serbest bölgelerin gelişimi kapsamında bu bölgelerin çeşitlerini, yararlarını ve ekonomik etkilerini teorik olarak ele almış, Kocaeli Serbest Bölgesi'nin sağlayacağı avantajlara dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Arslan ve Yapraklı (2007) tarafından yapılan çalışmada Gaziantep Serbest Bölgesi'nin ekonomik etkileri 87 cevaplayıcıdan toplanan anket çalışması kapsamında incelenmiştir. Çalışmanın sonunda Gaziantep Serbest Bölgesinin, Gaziantep'in ekonomik yapısı üzerinde ekonomik yönde olumlu değişim yaptığı ve Gaziantep ilinin gelişmesine olumlu katkı sağladığı ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan Kocaman (2007) çalışmasında Türkiye'deki serbest bölgelerin, ekonomiye katkısını, kuruluş yeri teorisi kapsamında ve dünyadaki diğer serbest bölge uygulamalarının sonuçlarıyla karşılaştırarak incelemiş, bu bölgelerin ülkedeki ticaret hacminin artmasında ve istihdam yaratılmasında önemli bir katkısı olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Buna ek olarak Öztürk ve diğerlerinin (2009) yaptığı çalışmada Türkiye'deki serbest bölge uygulamalarının kentsel büyüme üzerindeki etkileri araştırılmış ve çalışmanın sonunda serbest bölgeler ve ekonomik büyüme ilişkileri arasında anlamlı bulgular ortaya çıkmamıştır. Tümenbatur (2012) serbest bölgelerin Türkiye ekonomisine

katkılarını ele aldığı çalışmada serbest bölgelerin tanımı, tarihi özellikleri, gelişimi, değişimi, türleri, sağladığı teşvik ve avantajları ile ekonomik katkıları hakkında bilgi vermiştir. Öztürk (2013) bir başka çalışmada serbest bölgelerin geleceğini Türkiye açısından değerlendirerek, Türkiye’de küreselleşmenin ve Avrupa Birliği sürecinin hızlanmasının serbest bölge uygulamalarının çekiciliğini ortadan kaldırdığına ve sağlanan ayrıcalıkların azaltılması ile bu bölgelerin önemini kaybedeceğine vurgu yapmıştır. Bunun aksine Bakan ve Gökmen (2014) Gaziantep Serbest Bölgesi'nin dış ticaret performansını diğer serbest bölgeler ile karşılaştırarak incelediği çalışmalarında, bu bölgenin ticaret hacminin diğer bölgelere göre daha az olduğuna ve serbest bölgelerin uluslararası ticarete olumlu katkı sağladığına işaret etmişlerdir. Bu çalışmalar ek olarak Kadı (2015) çalışmada İstanbul Atatürk Havalimanı ve İstanbul Trakya Serbest Bölgeleri kapsamında, işletmelerin serbest bölgeleri neden tercih ettiklerini ve serbest bölgelerin avantajlarının hala devam edip etmediğini araştırmıştır. Söz konusu çalışma kapsamında işletme yöneticilerine 144 adet anket uygulanmıştır. Çalışmanın sonunda işletmelerin serbest bölgede faaliyet kararı alma nedenleri mali avantajlardan yararlanma, uluslararası pazarlara açılma, teşvikler, alt yapı ve ulaşım avantajlarından faydalanma olarak açıklanmıştır. Ayrıca AHL ve Trakya serbest bölgelerinin Türkiye açısından hala önemini koruduğu; ancak serbest bölgelerin yabancı yatırımları çekme, teknolojik yenilikler geliştirme ve ihracatı artırma konusunda hedeflenen başarıyı gerçekleştiremediği sonucuna ulaşılmıştır. Ağaç ve diğerleri (2015) ise çalışmalarında çok kriterli karar verme tekniklerini kullanarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulması olası bir serbest bölge için yer seçim uygulaması yapmıştır. Çalışmanın sonunda yer seçimindeki “ülkelere yakınlık, ihracat miktarı ve devlet teşviki” en etkili üç kriter olarak belirlenmiş, Iğdır, Hakkâri ve Van ise serbest bölgelerin kurulması muhtemel ilk üç il olarak tespit edilmiştir. Koçtürk ve Danacı (2015) yapmış oldukları çalışmalarında serbest bölgelerin özellikle vergisel avantajlarını ve serbest bölge uygulamalarını detaylı bir şekilde incelemişlerdir.

Yukarıda yer verilen Türkçe literatür araştırması sonunda çalışmaların ağırlıklı nitel ve kavramsal olduğu, ampirik çalışmaların ise çoğunlukla anket kullanılarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bununla birlikte benzer konulu çalışmalara yabancı literatürde de rastlamak mümkündür. Miyagiwa (1986) bir serbest ticaret bölgesi modeli ortaya koyduğu çalışmada, serbest ticaret bölgesinin görece faktör yoğunluğunun, ekonomik büyüme ve yabancı yatırımın

ardındaki refah değişiminin belirlenmesinde önemli bir role sahip olduğunun altını çizmiştir. Yang (2009) çalışmasında Tayvan ve Kore'deki mevcut liman tipi serbest ticaret bölgelerinin yönetmeliklerini ve sistemlerini karşılaştırmalı analiz etmiştir. Çalışmada liman tipi serbest ticaret bölgelerinin işlevlerinin liman kümesi perspektifine dayanan yerel endüstriyel kalkınma modelleriyle koordine edilmesi ve Tayvan gümrük idaresinin serbest ticaret bölgelerindeki faaliyet ve yönetim sistemlerinin özgürlüğünü sağlamak için mevcut denetim düzenlemelerini ve mekanizmalarını kolaylaştırması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Wan ve diğerleri (2014) Şangay Serbest Ticaret Bölgesini ve bu bölgenin Çin ekonomisine etkilerini inceledikleri çalışmalarında, Şangay Serbest Ticaret Bölgesinin sadece ticareti teşvik etmekle kalmayacağına aynı zamanda lojistik ve finans imkanlarını arttırarak Çin ekonomisinin yeniden yapılandırılmasının zeminini hazırlayacağına işaret etmişlerdir.

Özetle, gerek yerli gerekse yabancı literatürde ağırlıklı olarak serbest bölgelerin ekonomik etkileri ve avantajları üzerinde araştırma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise, Türkiye serbest bölgeleri karşılaştırılarak, kümeleme analizi ile gruplara ayrılmaktadır. Türkiye'deki serbest bölgelerin verimliliklerinin incelendiği bu çalışmanın birçok çalışmaya kıyasla farklılık gösterdiği, literatüre katkı sağlayacağı ve benzer çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

A. Türkiye'de Serbest Bölge Uygulamaları

Türkiye'de serbest bölgeler; uluslararası ticareti arttırmak, işletmeleri ihracata yönlendirmek, ihracata yönelik yatırım ve üretimi teşvik etmek ve doğrudan yabancı yatırımlar ile ülkeye teknoloji girişini arttırmak amacıyla kurulmuşlardır (Ekonomi Bakanlığı, www.ekonomi.gov.tr, 15.06.2016). Bu amaç doğrultusunda bu bölgelerde faaliyet gösteren işletmeler başta vergi istisnaları olmak üzere bazı kolaylıklardan yararlanmaktadır. Türkiye'de 06 Şubat 2004 yılından önce serbest bölgeler vergi, resim ve harçlardan muaf tutuluyorlardı. Ancak bu tarihten itibaren vergi uygulamalarında değişiklikler yapılarak bazı sınırlamalar getirilmiş, böylece bu bölgelerde faaliyet gösteren işletmeler vergi muafiyetinden vergi istisnası uygulamasına geçmişlerdir. Ayrıca bu bölgelerin giriş ve çıkış noktaları gümrük idaresi tarafından muhafaza ve denetim altında tutulmaktadır.

Türkiye'deki serbest bölgeler gerek ülke ekonomisi gerekse bünyesinde faaliyet gösteren işletmeler açısından aşağıdaki avantajlara sahiptir (3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu; Gümüş, 2007:50; Ekonomi Bakanlığı, www.ekonomi.gov.tr, 15.06.2016)

- Serbest bölgelerde üretim yapan işletmelerin bu bölgelerde imal ettikleri ürünlerin satışından elde edilen kazançlar için gelir veya kurumlar vergisi istisnası
- Serbest bölgelerde gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili olarak yapılan işlemler ve düzenlenen kâğıtlar için damga vergisi ve harç istisnası, gümrük vergisi ve ithalde alınan KDV istisnası
- Uluslararası ticaret kolaylığı
- Orta ve uzun vadede kâr transferi imkânı
- ATR ve EURO1 gibi serbest dolaşım belgelerinin temin edilmesine olanak sağlanması
- Süre sınırlaması olmaksızın depolama imkanı, Teknolojik ve ucuz altyapı imkânı
- Başvuru ve faaliyet süresince bürokrasinin en az seviyede tutulması
- Coğrafi konumları itibari ile jeopolitik ve stratejik avantaja sahip olunması, yerli ve yabancı pazarlara erişim kolaylığı
- Tedarik zinciri olanaklarından yararlanma kolaylığı
- Ülkenin ihracat imkânlarını, döviz girdisini ve dünya ticaretinde aldığı payı arttırması
- Yabancı yatırımlar ile teknoloji transferini hızlandırması
- Yeni istihdam olanakları yaratması

Diğer taraftan serbest bölgeler; kuruluşlarının maliyetli olması, ithalatı cazip hale getirme ihtimali, kaçakçılık ve benzeri faaliyetler için sıkı bir denetim sisteminin uygulanma zorunluluğu ve bünyelerinde üretim yapan yabancı işletmelerin yerli işletmelere rakip olarak dış pazarları ele geçirme ihtimali bakımından bazı dezavantajlara sahiptir (Gümüş, 2007:51).

B. Türkiye Serbest Bölgeleri İle İlgili İstatistikî Bilgiler

Türkiye'de serbest bölgelerde gerçekleşen faaliyetler, işlem yönü itibari ile farklı uygulamalara tabi tutulmaktadır. 3218 sayılı Serbest Bölgeler kanunu 8.m. uyarınca "Serbest bölge ile Türkiye'nin diğer yerleri arasında yapılacak ticaret, dış ticaret rejimine tabidir, serbest bölge ile diğer ülkeler ve serbest bölgeler arasında dış ticaret rejimi uygulanmaz" hükmü yer almaktadır. Bu bağlamda yurt içinden serbest bölgelere yapılacak işlemler ihracat rejimine, serbest bölgelerden Türkiye'ye yapılacak işlemler ithalat ile ilgili rejimlere

tabi olacaktır. Bunun yanı sıra yurt dışından serbest bölgelere gelecek mal ve hizmetler dış ticaret rejimine tabi olmayacağından, bunlar gümrük vergilerinden muaf tutulacaktır. Bundan dolayı serbest bölgelerin avantajlarından yararlanmak için yurt içine mal satışından ziyade yurt dışına mal gönderimi tercih edilmelidir. 2015 yılı Ocak-Aralık dönemi serbest bölgelerin işlem yönleri itibari ile ticaret hacimlerine baktığımızda en fazla serbest bölgelerden yurt dışına çıkış olduğu görülmektedir (Tablo 1). Bu istenen bir durumdur. Yurt dışından serbest bölgelere yapılan ticaret de azımsanmayacak ölçüdedir. Bunun yüksek olması serbest bölgelerde üretimde kullanılan malzemelerin ağırlıklı olarak yurt dışından temin edildiğinin bir göstergesi olabilir. Ayrıca serbest bölgelerden yurt içine yapılan ithalat işlem hacmi yüksek ölçüde olup toplam ticaret hacminin yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. Bu ise istenmeyen bir durum olmakla beraber serbest bölgelerin kuruluş amaçlarıyla örtüşmemektedir.

Tablo 1: Yönü İtibariyle Ticaret Hacmi (1.000 ABD \$)

	Ocak-Aralık 2015
Yurt İçinden Serbest Bölgelere (İhracat)	2 205 295
Serbest Bölgelerden Yurt Dışına	7 493 675
Yurt Dışından Serbest Bölgelere	6 549 732
Serbest Bölgelerden Yurt İçine (İthalat)	4 011 960
Toplam	20 260 661

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı

2015 yılı itibari ile yaklaşık 20 milyar ABD \$ olan Türkiye serbest bölgelerinin toplam ticaret hacmi, Türkiye'nin dış ticaret hacminin yaklaşık % 6'sı kadardır. Ancak bu oran serbest bölgelerin, ülkenin dış ticaret hacminde teşkil ettiği değeri göstermemektedir. Çünkü Türkiye'den serbest bölgelere yapılacak her işlem ihracat, serbest bölgelerden Türkiye'ye yapılacak her işlem ithalat olarak kaydedilmekte, serbest bölgelerin diğer ülke ve bölgelerle yaptığı işlemler ise Türkiye'nin ithalat ve ihracat kalemleri arasında yer almamaktadır. Serbest bölgeler ile yapılan ithalat ve ihracat işlemlerinin toplamı ise Türkiye'nin toplam dış ticaretinde yaklaşık %1.8'lik bir paya sahiptir.

Türkiye serbest bölgeleri kendi içinde değerlendirildiklerinde en yüksek ticaret işlemlerinin Ege Serbest Bölgesi'nde gerçekleştiği,

Türkiye Serbest Bölgelerinin Kümeleme Analizi İle Karşılaştırılması

bunu Mersin Serbest Bölgesinin izleği görülmektedir (Tablo 2). Diğer taraftan Mardin Serbest Bölgesi'ne ait herhangi bir ticaret işlemi verisine ulaşılamamıştır. Mardin Serbest Bölgesi'nden sonra en az ticaret hacmine sahip bölge is Rize Serbest Bölgesi'dir.

Tablo 2: Serbest Bölgeler Toplam Ticaret Hacmi / Ocak - Aralık 2015
(1000 ABD \$)

	Toplam	Toplam Ticaret Hacmi
	Türkiye	351 081 776
1	Ege Serbest Bölgesi	3 878 767
2	Mersin Serbest Bölgesi	3 389 099
3	İstanbul End. ve Tic. Serbest Bölgesi	2 939 480
4	Çorlu Avrupa Serbest Bölgesi	2 338 770
5	Bursa Serbest Bölgesi	1 746 803
6	Trakya Serbest Bölgesi	1 320 836
7	AHL Serbest Bölgesi	1 271 014
8	Kayseri Serbest Bölgesi	737 563
9	Antalya Serbest Bölgesi	682 537
10	Yumurtalık Serbest Bölgesi	570 263
11	Kocaeli Serbest Bölgesi	419 707
12	Trabzon Serbest Bölgesi	375695
13	İzmir Serbest Bölgesi	242 664
14	Samsun Serbest Bölgesi	120 920
15	Gaziantep Serbest Bölgesi	86 296
16	Tübitak MAM Teknoloji Serbest Bölgesi	76 052
17	Denizli Serbest Bölgesi	61 012
18	Rize Serbest Bölgesi	3 185
19	Mardin Serbest Bölgesi	-
	Serbest Bölgeler Toplam	20,260,661

Kaynak: TÜİK, Ekonomi Bakanlığı

*Mardin Serbest Bölgesine ait güncel bir veri bulunamamıştır

Türkiye'deki serbest bölgeler kuruldukları alan bakımından karşılaştırıldıklarında Kayseri Serbest Bölgesi ilk sırayı, Trabzon Serbest Bölgesi ise son sırayı almaktadır (Tablo 3). 2015 yılına ait verilere göre Türkiye serbest bölgelerinde yaklaşık 62.000 kişi istihdam edilmektedir. Bu konuda 17.487 çalışan kişi sayısı ile Ege Serbest Bölgesi (SB) ilk sırayı almaktadır. En az çalışan kişi sayısına

ait Mardin ve Rize serbest bölgelerinde sırasıyla 4 ve 3 kişi istihdam edilmektedir. Serbest bölgelerde faaliyet gösteren işletme sayılarına bakıldığında ise en fazla Mersin Serbest Bölgesi'nde faaliyette bulunan işletme olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Trabzon, Rize ve Mardin serbest bölgelerinde faaliyette bulunan işletme sayısı 3'ün altındadır. Bu yüzden bir sonraki bölümde yapılacak analizlerde doğru sonuçlara ulaşabilmek için bu üç serbest bölge analize dahil edilmemiştir. Bununla birlikte serbest bölgelerin toplam ticaret hacimleri ile çalışan kişi sayısı ve alanlarına ait veriler kullanılarak serbest bölgelerin verimlilikleri hesaplanmıştır. Buna göre birim alan başına düşen ticaret hacmi bakımından en verimli İstanbul AHL Serbest Bölgesi, en az verimli Tübitak Mam Teknoloji Serbest Bölgesi; çalışan kişi başına düşen ticaret hacmine göre ise en verimli Denizli Serbest Bölgesi, en az verimli Tübitak Mam Teknoloji Serbest Bölgesi olarak bulunmuştur.

Tablo 3: Türkiye Serbest Bölgelerine ait Veriler, 2016

	Serbest Bölge	Kurulduğu Alan (m2)	İşletme Sayısı	Çalışan Kişi Sayısı
1	Ege SB.	2 200 000	171	17 487
2	Mersin SB.	836 000	425	8 779
3	İst. End. ve Tic. SB.	460 000	57	5 151
4	Avrupa SB.	2 000 000	200	3 746
5	Bursa SB.	825 000	122	10 116
6	İstanbul Trakya SB.	387 500	320	1 897
7	AHL SB.	180 152	169	1 186
8	Kayseri SB.	6 905 000	94	3 879
9	Antalya SB.	625 490	103	4 729
10	Adana-Yumurtalık SB.	4 500 000	15	726
11	Kocaeli SB.	817 000	20	1 190
12	Trabzon SB.	31 000	1	48
13	İzmir SB.	1 630 000	71	1 283
14	Samsun SB.	73 150	5	440
15	Gaziantep SB.	927 993	18	153
16	Tübitak Mam Tekn. SB.	3 600 000	68	1 392
17	Denizli SB.	540 000	41	25
18	Rize SB.	85 000	2	3
19	Mardin SB.	515 000	0	4

Türkiye Serbest Bölgelerinin Kümeleme Analizi İle Karşılaştırılması

	27 138		
Toplam	285	1 902	62 234

Kaynak: Tablodaki veriler ilgili kurumların kaynakçada belirtilen web sitelerinden derlenmiştir.

II. YÖNTEM

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de bulunan 19 adet serbest bölgeden 16 tanesi toplam ticaret hacimleri, kapladıkları alan, faaliyette bulunan işletme sayıları ve çalışan kişi sayıları kapsamında hiyerarşik kümeleme analizi ile incelenmiştir. Analize dahil olmayan serbest bölgeler Mardin Serbest Bölgesi, Rize Serbest Bölgesi ve Trabzon Serbest Bölgesi'dir. Bu serbest bölgelerin analizden çıkartılmasının sebebi bu bölgelere ait kayda değer verilerin olmaması ve analiz sonuçlarının doğruluğunu saptıracağı düşüncesidir. Serbest bölgelere ait ticaret hacimleri, kapladıkları alan, faaliyette bulunan işletme sayıları ve çalışan kişi sayısı ile ilgili her veri ayrı bir değişken olarak analizde yer almaktadır (Tablo 2 ve Tablo 3). Bu değişkenlerin seçilme nedeni, bunların serbest bölgelerin performanslarının ve verimliliklerinin göstergeleri olmasıdır. Analiz sonunda aynı kümede yer alan serbest bölgelerin birbirine yakın performans sergiledikleri ve verimliliklerinin birbirine yakın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada en yaygın kullanılan ve serbest bölgelerin kaç kümeye ayrılacağını ortaya çıkaracak hiyerarşik yığılmacı (agglomerative) yöntem kullanılmıştır. Hiyerarşik kümeleme ve hiyerarşik olmayan kümeleme analizi olmak üzere iki şekilde yapılan kümeleme analizi kümeler içi homojenliği, kümeler arası heterojenliği en üst düzeyde tutan ve birbirine benzeyen elemanların sınıflandırılmasına olanak sağlayan çok değişkenli bir analiz yöntemi olarak ifade edilmektedir (Nakip, 2013:527).

Kümeleme analizinde önemli konulardan biri gözlemlerin birbirine olan konumlarını gösteren yakınlık (benzerlik) veya uzaklık durumlarıdır (Johnston, 1978'den aktaran Sandal vd., 2005:4). Başka bir ifade ile birbirine benzeyen serbest bölgeler için uzaklık mesafesi küçük, yakınlık mesafesi büyük olacaktır. Bu çalışmada yaygın olarak kullanılan Kareli Öklid Uzaklığı tercih edilmiştir. Bu uzaklık gözlemlerin birbirinden farklarının karelerinin toplamına eşittir (Sandal vd., 2005:4).

Bu çalışmada ayrıca bir kümenin ortasındaki gözlemin kümenin diğer elemanlarına olan uzaklığını esas alan ve toplam sapma karelerinden yararlanan yığılmacı hiyerarşik kümeleme analizi

içinde kullanılan ward yöntemi tercih edilmektedir (Nakip, 2013:535).

III. BULGULAR

Ward yöntemiyle elde edilmiş yığışım tablosuna göre aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır (Tablo 4):

- Kümeleme analizi toplam 15 [16(N)-1] aşamadan oluşmaktadır.
- Birbirine en çok benzeyen serbest bölgeler ilk sıralarda eşleşirken, birbirine uzak olan serbest bölgeler daha sonraki aşamalarda eşleşmektedir.
- Birleştirilmiş küme altında ilk sırada yer alan Gaziantep SB (Küme 1) ve Denizli SB (Küme 2) birbirine en yakın iki serbest bölge konumundadır. Bu iki serbest bölge arasındaki mesafe ise (katsayı) 9529,500 olarak bulunmuştur. Bu iki serbest bölge aynı satırda yer alan sonraki aşamada gösterilen 3. aşamada aralarına Samsun SB'ni de alarak ilk kümeyi oluşturmaya başlayacaktır.
- Birbirine en az benzeyen serbest bölgeler ise son aşama olan 15. aşamada küme oluşturacaktır. Buna göre Ege SB ve Bursa SB birbirine en az benzeyen serbest bölgelerdir. İki bölge arasındaki mesafe ise (katsayı) 356963335,750 olarak gösterilmektedir.
- Katsayılara bakıldığında 12. ve 15. aşamalar arasında dikkat çekici sıçramaların olduğu görülmektedir. Bu durum bize olası küme sayısının 2-4 arasında olabileceğine işaret etmektedir. Ancak küme sayısını net bir şekilde belirleyebilmek için analizin Ağaç Grafiğine (Dendrogram) bakılması gerekmektedir.

Tablo 4: Yığışım (Agglomeration) Tablosu - Ward Yöntemiyle

Aşama	Birleştirilmiş Küme		Katsayılar	Kümenin İlk Görüldüğü Aşama		Sonraki Aşama
	Küme 1	Küme 2		Küme 1	Küme 2	
1	Gaziantep SB	Denizli SB	9529,500	0	0	3
2	İzmir SB	Kocaeli SB	34099,500	0	0	4

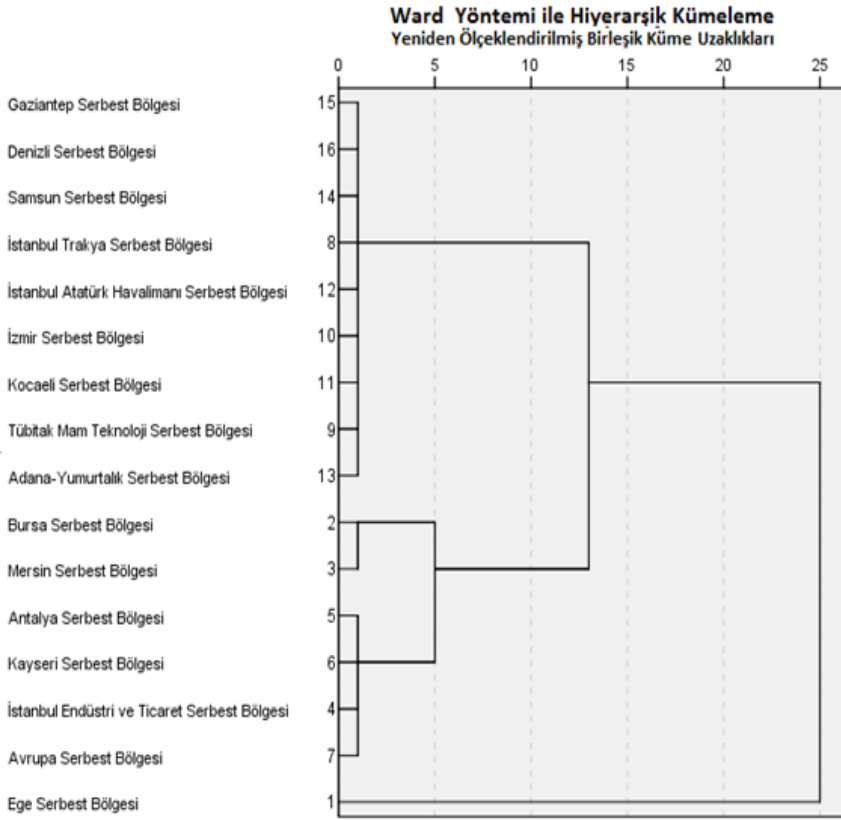
Türkiye Serbest Bölgelerinin Kümeleme Analizi İle Karşılaştırılması

3	Samsun SB	Gaziantep SB	121086,00	0	1	11
4	Tübitak MAM SB	İzmir SB	218668,00	0	2	6
5	Trakya SB	İstanbul AHL SB	484299,50	0	0	9
6	Tübitak MAM SB	Yumurtalık SB	847368,750	4	0	9
7	Antalya SB	Kayseri SB	1407363,750	0	0	12
8	İst. End. Tic. SB	Avrupa SB	2596458,750	0	0	12
9	Trakya SB	Tübitak MAM SB	4182137,667	5	6	11
10	Bursa SB	Mersin SB	6469909,167	0	0	13
11	Trakya SB	Samsun SB	9453448,611	9	3	14
12	İst. End. Tic. SB	Antalya SB	13258857,111	8	7	13
13	Bursa SB	İst. End. Tic. SB	48683916,278	10	12	14
14	Bursa SB	Trakya SB	15222955,7467	13	11	15
15	Ege SB	Bursa SB	35696333,5750	0	14	0

Hiyerarşik kümeleme analizi sonucunda elde edilen Ağaç Grafiğine (Dendrogram) göre 1 birimlik uzaklıkta birbirine en çok benzeyen serbest bölgeler kümelenebilmektedir (Şekil 1). Buna göre Adana-Yumurtalık, Tübitak Mam Teknoloji, Kocaeli, İzmir, İstanbul Atatürk Havalimanı (AHL), İstanbul Trakya, Samsun, Denizli, Gaziantep serbest bölgeleri bir küme oluşturmaktadır, yine 1 birimlik uzaklıklar dikkate alındığında Bursa ve Mersin serbest bölgeleri başka bir kümeyi; Avrupa Serbest Bölgesi, İstanbul Endüstri ve Ticaret Serbest Bölgesi, Kayseri Serbest Bölgesi ve Antalya Serbest

Bölgesi diğer kümeyi; Ege Serbest Bölgesi ise tek başına son küme oluşturmaktadır. 5 birimlik uzaklıklar dikkate alındığında ise Bursa ve Mersin serbest bölgelerinin oluşturdukları küme ile Avrupa, İstanbul Endüstri ve Ticaret, Kayseri ve Antalya serbest bölgelerinin oluşturdukları küme birleşerek tek bir küme meydana getirebilmektedir. Ege Serbest Bölgesi ise ancak 25 birimlik uzaklıkta diğer kümeler ile birleşebilmektedir. Bu durum Ege Serbest Bölgesinin performansının diğer serbest bölgelere göre daha farklı olduğunu göstermektedir.

Şekil 1: Ağaç Grafiği (Dendrogram)

Küme sayısının belirlenmesinde ayrıca, veriler tekrar analize sokularak "en az ve en çok küme sayısı" belirtilebilir. Bu şekilde yapılan analiz sonuçları Ağaç Grafiğinden elde edilen sonuçlarla aynıdır (Tablo 5).

Tablo 5: Küme Sayısına Göre Bölgelerin Atanması

Serbest Bölgeler	4 Küme	3 Küme	2 Küme	Serbest Bölgeler	4 Küme	3 Küme	2 Küme
1:Ege SB	1	1	1	8:İstanbul Trakya SB	4	3	2
				9:Tübitak Mam Tekn. SB	4	3	2
2:Bursa SB	2	2	2	10:İzmir SB	4	3	2
3:Mersin SB	2	2	2	11:Kocaeli SB	4	3	2
				12:İstanbul AHL SB	4	3	2
4:İst. End. ve Tic. SB	3	2	2	13:Adana-Yumurtalık SB	4	3	2
5:Antalya SB	3	2	2	14:Samsun SB	4	3	2
6:Kayseri SB	3	2	2	15:Gaziantep SB	4	3	2
7:Avrupa SB	3	2	2	16:Denizli SB	4	3	2

Bu analizler sonucunda Türkiye'de faaliyet gösteren serbest bölgelerin performanslarını, ticaret hacimleri, işletme sayıları, kuruldukları alan ve çalışan kişi sayısı değişkenleriyle dört gruba ayırarak, bu grupları aşağıdaki gibi tanımlamak mümkündür:

1. Küme: Çok yüksek performanslı serbest bölgeler

2. Küme: Yüksek performanslı serbest bölgeler

3. Küme: Orta derece performanslı serbest bölgeler

4. Küme: Düşük performanslı serbest bölgeler

Bu çalışmada kullanılan kümeleme analizi 2015 yılı verileri ile gerçekleştiği için, bulgular 2015 yılına ait durumu göstermektedir. Sonuçlarla ilgili geleceğe dönük herhangi bir tahmin yapılamaması çalışmanın kısıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

IV. SONUÇ

Çalışmanın sonunda Türkiye'deki serbest bölgeler ticaret hacmi, istihdam, alan ve işletme sayısı değişkenleri kapsamında kümeleme analizi ile incelendiğinde 4 gruba ayrılmıştır. Buna göre

Ege Serbest Bölgesi birinci kümeyi; Bursa ve Mersin serbest bölgeleri ikinci kümeyi; Avrupa, İstanbul Endüstri ve Ticaret, Kayseri ve Antalya serbest bölgeleri üçüncü kümeyi, Adana-Yumurtalık, Tübitak Mam Teknoloji, Kocaeli, İzmir, İstanbul Atatürk Havalimanı (AHL), İstanbul Trakya, Samsun, Denizli, Gaziantep serbest bölgeleri ise son küme olan dördüncü kümeyi oluşturmuşlardır. Aynı küme içinde yer alan serbest bölgeler benzer özellik göstermektedir. Kümelerin genel olarak ticaret hacimlerine paralel bir şekilde gruplanması da elde edilen diğer bulgular arasındadır. Ege Serbest Bölgesi diğer serbest bölgelerden farklı ve tek başına bir grup oluşturmuştur. Bunun sebebi analizdeki değişkenlerin çoğunda diğer serbest bölgelere göre daha yüksek verilere sahip olmasıdır. Diğer taraftan resmi olarak varlığını sürdüren Mardin Serbest Bölgesi'ne ait herhangi bir ticaret verisine ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Trabzon ve Rize serbest bölgelerindeki işletme sayıları sırasıyla 1 ve 2 olduğu için bu bölgelere ait veriler uç değerler olarak kabul edilmiş ve analizlerde yer almamıştır. Serbest bölgeler içinde birbirine en çok benzeyenlerin Gaziantep ve Denizli serbest bölgeleri, en az benzeyenlerin ise Ege ve Bursa serbest bölgeleri olduğu ortaya çıkmıştır.

Çalışmada ayrıca serbest bölgelerin toplam ticaret hacimleri ile çalışan kişi sayısı ve alanlarına ait veriler kullanılarak kişi başına ve birim alan başına düşen ticaret hacimleri hesaplanmış böylece serbest bölgelerin verimlilikleri incelenmiştir. Buna göre birim alan başına düşen ticaret hacmi bakımından en verimli serbest bölge İstanbul AHL Serbest Bölgesi, en az verimli serbest bölge Tübitak Mam Teknoloji Serbest Bölgesi'dir. Çalışan kişi başına düşen ticaret hacmine göre en verimli serbest bölge Denizli Serbest Bölgesi, en az verimli serbest bölge ise Tübitak Mam Teknoloji Serbest Bölgesi olarak bulunmuştur. h

2015 yılı Ocak-Aralık dönemi Türkiye'deki serbest bölgelerin işlem yönlerine bakıldığında, yurt dışından serbest bölgelere mal girişi kaleminin yüksek olduğu görülmektedir. Bu yurt dışından gelen malzemelere bağlı üretim ve sevkiyat yapıldığına işaret edebilir. Ayrıca serbest bölgelerden Türkiye'ye yapılan ithalat hacmi, serbest bölgelerin toplam ticaret hacminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum serbest bölgelerin ülke ekonomisine yaptığı katkıya gölge düşürebilir. Serbest bölgelerin amacına uygun faaliyet göstermesi için serbest bölgelerden yurt içine yapılacak ithalat işlemleri en aza indirgenmeli, serbest bölgelerden yurt dışına çıkış işlemleri ise en üst seviyede tutulmalıdır.

KAYNAKLAR

AŞAR, Bilge (2012), "Serbest Bölgeler", (ed.) Çetin Bedestenci ve Murat Canitez, *Dış Ticaret İşlemler ve Uygulamalar*, Gazi Kitapevi, Ankara.

AĞAÇ, Gökhan, BAKI, Birdoğan, PEKER, İskender ve İlker Murat AR (2015), "Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerini Kullanarak Serbest Bölge Yer Seçimi: Doğu Anadolu Bölgesi Örneği", *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 30 (1):79-113.

AKAL, Mustafa, (2002), "Serbest Bölge Faaliyetlerinin Makroekonomik Etkileri", *Ekev Akademi Dergisi*, 6 (12): 51-67.

AKYÜREK, T. Engin, (1983), "Serbest Bölge Tanımı - Dünyada - Türkiyede", *İstanbul Ticaret Odası Ekonomik Yayınlar Dizisi*, No: 14.

ARSLAN, İbrahim ve Sevdâ YAPRAKLI, (2007), "Serbest Bölgelerin Ekonomik Etkileri: Gaziantep Serbest Bölgesi'nin Etkilerine İlişkin Bir Saha Araştırması", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2):168-179.

ATİK, A. Hakan, (1998), "Serbest Bölge ve Türkiye'de Serbest Bölgeler", Türkiye Kalkınma Bankası Araştırma Müdürlüğü, Ankara.

BAKAN, Sumru ve Seyit GÖKMEN, (2014), "Serbest Bölgeler ve Dış Ticaret İlişkisi: Gaziantep Serbest Bölgesi Örneği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (51):34-51.

GÜMÜŞ, Erhan, (2007), "Serbest Bölgelerde Vergi Uygulamalarının Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1).

HAVA, H. Tamer, (1999), "Serbest Bölgeler ve Ege Serbest Bölgesi: Bir Durum Değerlendirmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 14 (1):113-124.

JOHNSTON, Ronald John (1978), *Multivariate Statistical Methods in Geography*, Longman, London.

KADI, Filiz, (2015), "Serbest Bölgede Faaliyet Gösteren Firmaların Tercih Nedenleri: İstanbul Atatürk Havalimanı ve İstanbul Trakya Serbest Bölgesi Bağlamında Bir İnceleme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 165- 176.

KARADUMAN, Naci ve Zafer YILDIZ, (2002), "Serbest Bölge Uygulamalarının Dış Ticarete ve Yabancı Sermayeye Katkıları" *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1):133-152.

KIBRITÇIOĞLU, Aykut, (1997), "Serbest Bölgelerin Olası Makroekonomik Etkileri ve Bazı Düşündürdükleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, 6 :75-88.

KOCAMAN, Çiğdem Berna, (2007), "Serbest Bölgelerin Makroekonomik Etkilerinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 56(3), 99-136.

KOÇTÜRK, Osman Murat ve Tuğçe DANACI, (2015), "Serbest Bölge Uygulamaları", (ed.) Yılmaz, Mine ve Meltem Onay, *İthalat ve İhracat Yönetimi*, Nobel Kitap, Ankara.

MIYAGIWA, Kaz F., (1986), "A reconsideration of the welfare economics of a free-trade zone", *Journal of International Economics*, 21(3-4), 337-350.

NAKİP, Mahir, (2013), *Pazarlamada Araştırma Teknikleri ve SPSS Uygulamaları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

ORHAN, Ayhan, (2003), "Serbest Bölgelerin Sağladığı Avantajlar: KOSBAŞ Örneği", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1): 117-131.

ÖZTÜRK, Lütfü, DEĞER, M. Kemal ve Sevgi DEĞER, (2009), "Kentsel Ekonomik Büyümede Serbest Bölgeler: Politik veya Ekonomik Tercih mi?", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1):363-377.

ÖZTÜRK, Lütfü, (2013), "Serbest Bölgelerin Geleceği: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 75-86.

SANDAL, Ersin Kaya, KARABULUT, Murat ve Mehmet GÜRBÜZ, (2005), "Sosyo-Ekonomik Kriterler Bakımından Türkiye'nin Konumu ve Avrupa Birliği", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1):1-14.

TÜMENBATUR, Atiye, (2012), "Serbest Bölgeler ve Türkiye Ekonomisine Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3): 339-356.

ÜÇİŞİK, Süheyla, (1998), "Türkiye'de Serbest Bölgeler", *Marmara Coğrafya Dergisi*, (2):243-254.

WAN, Zheng, ZHANG, Yang, WANG, Xuefeng and Jihong CHEN, (2014), "Policy and Politics Behind Shanghai's Free Trade Zone Program", *Journal of Transport Geography*, 34, 1-6.

YANG, Yi-Chih, (2009), "A Comparative Analysis of Free Trade Zone Policies in Taiwan and Korea Based on a Port Hinterland Perspective", *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 25(2), 273-303.

İnternet Kaynakları

ADANA-YUMURTALIK SERBEST BÖLGESİ, www.tayseb.com, (15.06.2016).

ANTALYA SERBEST BÖLGESİ, www.asbas.com.tr/index.asp, (15.06.2016).

ANTALYA SERBEST BÖLGESİ, www.asbas.com.tr/asbas_antalya_serbest_bolgesi.asp, (15.06.2016).

AVRUPA SERBEST BÖLGESİ, www.asb.com.tr/TRK/hakkimizda, (15.06.2016).

BURSA SERBEST BÖLGESİ, www.buseb.com/?s=vaziyetplan, (15.06.2016).

BURSA SERBEST BÖLGESİ, www.buseb.com/?s=kiralamavesosyalhizmetler, (15.06.2016).

DENİZLİ SERBEST BÖLGESİ, www.denser.com.tr/tr/serbestgoster.asp?id=22, (15.06.2016).

EGE SERBEST BÖLGESİ, www.esbas.com.tr/tr, (15.06.2016).

EKONOMİ BAKANLIĞI, www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/serbestBolgeler/serbestbolgelergenelbilgi, (15.06.2016).

EKONOMİ BAKANLIĞI, www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/serbestBolgeler/istatistikler, (15.06.2016).

EKONOMİ BAKANLIĞI, www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/serbestBolgeler/GenelTanitim, (15.06.2016).

GAZİANTEP SERBEST BÖLGESİ, www.gasbas.com.tr/firmalar.aspx, (15.06.2016).

GAZİANTEP SERBEST BÖLGESİ, www.gasbas.com.tr/content.aspx?ID=2, (15.06.2016).

İSTANBUL ATATÜRK HAVALİMANI SERBEST BÖLGESİ, www.isbi.com.tr/what-we-do/companies-operating-in-isbi, (15.06.2016).

İSTANBUL ATATÜRK HAVALİMANI SERBEST BÖLGESİ, www.isbi.com.tr/who-we-are, (15.06.2016).

İSTANBUL ENDÜSTRİ VE TİCARET SERBEST BÖLGESİ, www.desbas.com.tr/Bayi.aspx, (15.06.2016).

İSTANBUL ENDÜSTRİ VE TİCARET SERBEST BÖLGESİ, <http://istanbulbolge.gtb.gov.tr/bagli-mudurlukler/istanbul-deri-serbest-bolge-gumruk-mudurlugu/istanbul-deri-serbest-bolge-gumruk-mudurlugu>, (15.06.2016).

İSTANBUL TRAKYA SERBEST BÖLGESİ, www.isbas.com.tr/hakkimizda.html, (15.06.2016).

İZMİR SERBEST BÖLGESİ, www.izbas.net/firma-arama.html, (15.06.2016).

İZMİR SERBEST BÖLGESİ, www.izbas.net/tarihce-i3c.html, (15.06.2016).

KAYSERİ SERBEST BÖLGESİ, www.kayser.com.tr/hakkimizda.php, (15.06.2016).

KOCAELİ SERBEST BÖLGESİ, www.kosbas.com.tr/tr/icerik/14/kocaeli-serbest-bolgesi, (15.06.2016).

KOCAELİ SERBEST BÖLGESİ, www.kosbas.com.tr/tr/icerik/28/serbest-bolgemizdeki-firmalar, (15.06.2016).

MERSİN SERBEST BÖLGESİ, www.mesbas.com.tr/firmalar.html, (15.06.2016).

RİZE SERBEST BÖLGESİ, <http://rizetso.org.tr>, (15.06.2016).

SAMSUN SERBEST BÖLGESİ, www.sasbas.com.tr, (15.06.2016).

TRABZON SERBEST BÖLGESİ, www.transbas.com/port_facilities_details.asp?details=general, (15.06.2016).

TÜBİTAK MAM TEKNOLOJİ SERBEST BÖLGESİ, <http://marmarateknokent.tubitak.gov.tr/tr/genel-bilgiler/firmalar-ve-faaliyet-konulari>, (15.06.2016).

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU, www.tuik.gov.tr, (15.06.2016).

06.06.1985 TARİH VE 3218 SAYILI SERBEST BÖLGELER KANUNU, www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3218.pdf, (15.07.2017).